

Aziza Yunusova
Bukhara State University
Zulfiyabonu Boboyeva
Bukhara State University

Abstrakt; Ushbu matn verbal va noverbal muloqot o'rtasidagi murakkab munosabatlarni o'rganadi, nutqning shaxsning psixologik holatini aks ettirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydi; intellektual qobiliyatlarning verbal va noverbal turlarga bo'linishini muhokama qiladi, ularning turli shaxslardagi turlicha hukmronligini ta'kidlaydi. Aloqa jarayoni ko'rib chiqiladi, lingvistik va lingvistik bo'lmagan vositalarning hamkorlikdagi rolini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: verbal va noverbal, nutq, psixologik holat, tilshunoslik, jinsiy farqlar, til birliklari

Ma'lumki, nutq tilning amaliy shakli bo'lib, muloqot paytida shaxs nutqining og'zaki yoki og'zaki bo'lmagan ifodasi bevosita nutqni tashkil etish jarayonida psixologik holat bilan bog'liq. Insonning aqliy harakatlaridan beri aql darajasini bildiradi, shuning uchun nutq aqlning birlamchi shakli hisoblanadi. D.Veksler intellektual qobiliyatlarni og'zaki va og'zaki bo'lmagan turlarga ajratdi va u yoki bu guruhning turli odamlarda ustunligini ko'rsatdi. Albatta, inson ongida tayyor til materiali sifatida minglab so'zlar zaxirasi bo'lsa-da, kommunikatorlar muloqot jarayonida uning qisqa va samarali bo'lishiga harakat qilishadi va muloqot jarayonida ular og'zaki bo'lmagan, ya'ni, noverbal vositalardan foydalanadilar. Nutq akti mavjud bo'lmagan komponent sifatida tushuniladi, shuning uchun nutqda lisoniy belgi moddiylikni, ramziylikni ifodalaydi.

Verbal va noverbal muloqot turlari nutq jarayonida bir xil munosabatda bo'ladi, chunki dialektik munosabatda og'zaki bo'lmagan muloqotni yaratuvchi vositalar tejamkorlik ifodasi bo'lsa-da, bu harakat nutqiy vositalar bilan bog'liq holda, hamkorlikda yaratilgan. Og'zaki bo'lmagan muloqot beshta muhim yo'nalish - psixologiya, antropologiya, sotsiologiya, semiotika va, albatta, tilshunoslik sohalarida o'rganiladi. O'tkazilgan tadqiqotlarda o'zbek tilshunosligida noverbal vositalarning quyidagi turlari ko'rsatilgan: 1. Fonetik noverbal vositalar. 2. Kinetik noverbal. 3. Aralash noverbal vositalar.

Sukunat - har qanday nutqiy harakatda birinchi marta eshitiladigan, tinglovchining e'tiborini tortadigan, o'ziga xos noverbal kommunikativ birlikdir. Ya'ni, avvalo eshitish orqali idrok qilinadi, keyin esa ongga ta'sir qiladi. G.V. Kolshanskiy sukunat va paralingvistik belgi o'rtasidagi asosiy farqni quyidagicha ko'rsatadi: paralingvistik belgi tilga nisbatan avtonomdir, lekin sukunatda bunday bo'lmaydi. Avtonomlik va uning ahamiyati faqat til muhitida namoyon bo'ladi va ular bilan chambarchas bog'liq, shuning uchun sukunat tashqi omillarga bog'liq emas. Noverballikning tabiati noverbal vositalar va paraverbal vositalar yordamida shakllanib, og'zaki bo'lmagan vositalar eshitishdan ko'ra vizualdir, paraverbal vositalar esa vizual emas, lekin eshitiladi, Shu sababli, paraverbal vosita sifatida sukunat tabiatan og'zaki bo'lmagan vosita hisoblanadi. M.Saidxonov esa o'z

ijodida ko'proq G.Kolshanskiy g'oyalariга tayanganligi sababli, ushbu metod haqida to'xtalib o'tirmagan.

Og'zaki bo'lmagan vositalarning u yoki bu turidan foydalanish, birinchi navbatda, nutq vaziyati, mavzu va hajmi, axborot yoki suhbatning mazmuni, suhbatdoshlarning xarakteri, vaqt omili, joy, aloqa, vaziyat va ekstralingvistik omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Fonatsion noverbal vositalar yaratilishiga ko'ra tovushlarning jismoniy-akustik tabiati asosida ular so'zlovchining psixologik holati bilan, shuningdek, muloqotda ovozning pasayishi yoki kuchayishi, pauza bilan gapirish yoki to'xtamasdan tez gapirish, sekin yoki baland ovozda gapirish, jim turish, tom ma'noda ohang va tembr nutqqa qo'shimcha rang beruvchi vositalardir. Muhimi, bu holat insonning psixologik holati bilan bog'liq bo'lib, yozuvchining estetik did va ifodalash usuli hamda ruhiy holatiga mos keladi.

So'zlarning mazmuni tovush tomonidan turli xil o'zgarishlarni o'z ichiga oladi, shu jumladan ovoz ohangining ohangdorligi qo'shimcha ravishda, nutq tezligi, turli bosqichlarda ovozning kuchi, tovush hosil qilishda ba'zi nutq organlarining harakatlari, belgilar bilan to'ldiriladi. Muloqot jarayonining ayrim holatlari ularning so'zlardan ko'ra muhimroq ekanligini ko'rsatadi. Fonatsion noverbal vositalar yordamida har bir hissiy holatning o'ziga xos belgilari nutq balandligi, ohangi, ritmi, tezligi, intonatsiya, nutq uslubi, nutq ishtirokchilarining ijtimoiy holati, gender farqlarida namoyon bo'lishi aniqlanadi. Nutqda fikr ifodasi, gapning u yoki bu ma'nosi shaxs bilan uzviy bog'liq bo'lib, muloqot ishtirokchilarining fikrlash faoliyati va tasavvurlari, so'zlovchining tashqi dunyoni idroki qanchalik keng bo'lsa, u nutqiy vaziyat darajasini qanchalik tez tushunsa va shunga mos ravishda ma'lumotni ochiq yoki yashirin tarzda ifodalay oladi. Ma'lumotni ochiq yoki batafsil etkazishning iloji bo'lmaganda, yoki, ma'lumotni maxfiy ravishda taqdim etish ma'ruzachining ichki maqsadi bilan bog'liq psixologik holati ham sukunat shaklida namoyon bo'ladi.

J.Jensen sukunat usulining beshta muhim funksiyasini ko'rsatadi: birinchidan, u bag'rikenglikni ifodalash vositasidir: muloqot qiluvchilar o'z fikrini ochiq ifoda etishdan qochish, yashirinlik ifodasini ushbu usulda ifodalaydi. Ikkinchidan, suhbatdoshning noroziligi, befarqlik, suhbatga qiziqishning yo'qligi, ya'ni salbiy hissiyot vazifasini bajaradi. Uchinchidan, bilimsizlik, suhbat mavzusini bilmaslik, nima deyishni bilmay sukut saqlash vazifasida keladi. To'rtinchidan, suhbatdosh o'z roziligini bildirish yoki muhim fikr bilan kelishmaslik vazifasini bajaradi. Beshinchidan, sukut saqlash suhbatdoshlarga nima istayotgani haqida o'ylash imkonini beradi hamda ularga fikrlarini boshqarishga yordam beradi.

Yashirin nutqni ifodalashda sukunat usulidan foydalaniladi, chunki sukunat nutqiy ifoda va u orqali bir qancha kommunikativ maqsadlarni ifodalab, o'zini psixologik sifatida namoyon qiladi. Aloqada belgi (so'zlovchining holati) va shunga mos ravishda lingvistik belgi bilan muvofiqashtiriladi. Yozma nutqda esa, turli xil vositalar, masalan, ellipsis, shakl va mazmun tejamkorligi, intonatsiya orqali beriladi. Shuni ta'kidlash kerakki, sukunat usuli kommunikatorlarning maqsadli harakatlariga misol bo'lib, unda so'zlovchi o'zi uchun nutqning maqsadini aniq belgilaydi, lekin o'z fikrini oxirigacha etkazmaydi, bunday hollarda u tinglovchini fikrni yakunlash va davom ettirishga chaqiradi va shu orqali mazmunini o'zi xohlagan tarzda taqdim etish va tushunish imkonini beradi. Sukunat

holatida gap oxirida so'zlovchining chuqur psixologik holati ifodalanmaydi va so'zlovchi o'z fikrini bildirganda bu holat oldida gapira olmasligini ko'rsatish uchun jim turish orqali his-tuyg'ular va buning natijasida jumla rasmiy emasligini bildiradi.

Har qanday lisoniy belgi shakl va mazmun birligidan tashkil topgan yaxlitlik bo'lib, bu birliklar o'ziga xos ichki tuzilishga ega bo'lgani uchun, har bir nutq harakatida kontent strukturasi elementlaridan biri faollashtirilib, turli tarkib strukturasi elementlari ma'lum bir shakl strukturasi ostida ifodalanishi mumkin. Sukunat usulining matndagi vazifalarini tahlil qilish uni yoritishda katta ahamiyatga ega bo'lib, shakl-mazmun-funksiya munosabatlari va ko'p funksiyali hodisa sifatida usulning holatini ko'rsatadi. Chunki sukunat gapning murakkab bir butun sifatida mazmunli tuzilishiga turli pragmatik ma'no yuklaydi.

Kinetik noverbal usulga qo'llar, ko'zlar, qoshlar, lablar, burun kabi tana qismlarining harakatlari anglashiladi. Masalan, boshni vertikal yoki gorizontol ravishda siljitish, yelkani boshga yaqinlashtirish, bosh barmog'i yuqoriga qaragan holda qo'l ni ko'tarish, qo'l vertikal ravishda kaftni suhbatdoshga qarab silkitish, ko'z qisish, qosh chimirsh, ma'lum ma'lumotlardagi og'zaki iboralarni saqlash va aloqa sifatini ta'minlash uchun ishlatiladi. Ular muayyan tilning milliy-madaniy tomonlarini ochib berish imkoniyatlarini yaratib berish bilan bir qatorda, o'zaro muloqot jarayonida so'zlovchining fikrni to'liq tushunishga xalaqit bermasdan, nutqning qisqa bo'lishiga erishiladi. Natijada ular nutqning vaziyati va o'rnini bilan bog'liq holda til birliklarini qisqartiradi yoki o'z o'rnini noverbal vositalar bilan to'ldiradi, bu esa nutqning nomutanosibligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, nutq nafaqat insonning aqliy imkoniyatlari hisobiga sodir bo'ladigan, balki uning fiziologik xususiyatlari bilan ham bog'liq bo'lgan jarayondir. Ijtimoiy imkoniyatlar ekstralingvistik omillar orqali bevosita ifodalanishini inkor etib bo'lmaydi va nutq jarayonida imo-ishora, mimika kabi omillar og'zaki ifodani kamaytirish hisobiga yuzaga keladi. Noverballikning ifodasi bo'lgan sukunat usuli badiiy nutqda nutq shaklida namoyon bo'ladi hamda psixologik belgi - so'zlovchining holati va shunga mos ravishda lingvistik belgi bilan muvofiqlashtiriladi. Insonning aqliy harakatlari uning intellekt darajasini belgilaydiganligi sababli, og'zaki vositalarni og'zaki bo'lmagan vositalar bilan almashtirish, nutqidagi ekstralingvistik va psixologik omillar bilan bog'liqligini bildiradi, nutqning mazmunini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Saidkhanov M.M. Nonverbal means and their expression in Uzbek: Filol.fan.nomz. ... diss. - Tashkent, 1993. - B.54.
2. Safarov Sh. Pragmalinguistics. Monograph. - Tashkent: UzME, 2008. - B. 81.
3. Mahmudov N. Fluency of speech // Uzbek language and literature. - Tashkent, 2007. - #3. - B. 13-17.
4. Yusubova R.N. Lingupoetical possibilities of coloring lexemes synonymy against language preferences //húnándàxuéxuébào (zìránkēxuébǎn). - 2021. - T. 48. - no. 11
5. Aziza, Y., & Abdullaeva, N. (2017). GET YOUR STUDENTS SPEAK
6. YUNUSOVA, A., & NIGINA, A. (2017). GET YOUR STUDENTS SPEAK UP.

7. 12. Yunusova, A. PEER EVALUATION IN PROCESS WRITING. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ ИНГЛИЗ ТИЛШУНОСЛИГИ КАФЕДРАСИ ТИЛШУНОС ОЛИМА МУҲАББАТ АБДУЛЛАЕВА–, 218..
8. 13. Yunusova, A. (2023). STRATEGIES FOR TEACHING IN MIXED ABILITY CLASSES. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 30(30). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9173.
9. 14. Yunusova, A. (2023). COHERENCE AND COHESION IN ESSAY WRITING. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 30(30). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9180.
10. 14. Yunusova, A. (2023). ABOUT LINGUISTIC UNITS IN BILINGUAL SPEECH. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 30(30). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/9171.
11. Yunusova, A. (2023). Thinking, reading and writing critically. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.Uz), 29(29). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8979.
12. Mazgutova, D., Brunfaut, T., Muradkasimova, K., Khodjiev, R., Qobilova, G., & Yunusova, A. (2022). Evaluating co-production as a guiding philosophy for EAP teacher training course development. *Journal of English for Academic Purposes*, 57, 101098.
13. Yunusova A.A., Abdullayeva N. VISUAL AIDS FOR EFFECTIVE LECTURING // Теория и практика современной науки. 2018. №5 (35). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/visual-aids-for-effective-lecturing> (дата обращения: 05.02.2024).
14. Askarovich, H. A. (2021). EXPRESSION OF CONNOTATIVE MEANING IN GRAPHIC MEANS. *International Engineering Journal For Research & Development*, 6 (TITFL), 91–94.
15. Haydarov Anvar Askarovich, & Saidova zulfizar Khudoyberdiyevna. (2021). EMOTIONAL CONCEPTS IN ENGLISH AND RUSSIAN PHRASEOLOGY. *Conferencious Online*, 33–37. Retrieved from <https://conferencious.com/index.php/conferences/article/view/55>.
16. Askarovich, H. A. (2022). SOME COMMENTS ON THE STYLISTIC REPETITION. *JournalNX-A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 8 (1), 87–91.
17. Haydarov, A. (2020). Methodological features of graphic tools. *Middle European Scientific Bulletin*, 5.
18. Haydarov, A., & Jo'raqulova, G. (2012). Frazeologik iboralar tarjimasi xususida. Tilning leksik-semnatik va qiyosiy tipologik izlanishlar: sinxroniya, dioxroniya materiallari to'plami. T.: Muharrir, 10-13.
19. Haydarov, A. (2020). Methodological features of graphic tools. *Middle European Scientific Bulletin*, 5.
20. Haydarov, A. A. (2023). RHYME AS A PHONETIC STYLISTIC DEVICE. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 11(2), 419-422.

21. Askarovich, H. A., & Nilufar, R. (2023). DENOTATIVE AND CONNOTATIVE MEANINGS IN WORD SEMANTICS. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(2), 393-399.
22. Askarovich, H. A. (2021). EXPRESSION OF CONNOTATIVE MEANING IN GRAPHIC MEANS. International Engineering Journal For Research & Development, 6, 91-94.
23. Askarovich, H. A. (2023). THE PROBLEM OF THE STUDY OF ANTHROPONYMS. Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities, 11(3), 868-870.
24. Расулов, З. И. (2010). Принцип материале английского языка 94. Rasulov, ZI The problem of language economy from the perspective of language evolution.
25. Izomovich, R. Z., & Fazliddinova, U. D. (2022). Influence of orthography in teaching english and second language acquisition. Thematics Journal of Applied Sciences, 6(1). <https://thematicsjournals.in/index.php/tjas/article/view/988>.
26. Umurova, X. Semantic Properties of the Terms of Wedding Ceremony Used in Bukhara Dialect. JournalNX, 6 (09), 58-62.
27. Umurova, K. (2022). Linguacultural Features of Weddings In Uzbekistan And United Kingdom. Центр научных публикаций (buxdu. uz), 26(26).